

A VIOLENCIA DE XÉNERO NO ÁMBITO UNIVERSITARIO¹

ROSA VALLS CAROL

Universitat de Barcelona

AINHOA FLECHA FERNÁNDEZ SANMAMED

Universidad de Zaragoza

INTRODUCCIÓN

O tema da violencia contra as mulleres fai xa un tempo que está no debate social e político. Como punto de partida e de referencia, a definición de Violencia de Xénero máis generalmente aceptada é a da ONU de 20-12-93 (ONU 1994):

Artigo 2: Entenderase que a violencia contra a muller abarca os seguintes actos, aínda que sen limitarse a eles:

- a) A violencia física, sexual e psicolóxica que se produza na familia, incluídos os malos tratos, o abuso sexual das nenas no fogar, a violencia relacionada co dote, a violación polo marido, a mutilación xenital feminina e outras prácticas tradicionais nocivas para a muller, os actos de violencia perpetrados por outros membros da familia e a violencia relacionada coa explotación;
- b) A violencia física, sexual e psicolóxica perpetrada dentro da comunidade en xeral, inclusive a violación, o abuso sexual, o

1. Este artigo xorde do primeiro seminario sobre Políticas de Igualdade da Universidade de Vigo no que unha de nós tivo a oportunidade de participar e de poder contribuír á reflexión sobre violencia de xénero que os seus participantes levaron a cabo tanto no seminario como nos seguintes días. Igualmente, enmárcase na investigación, I + D do Instituto de la Mujer, *La violencia de género en las Universidades Españolas*, do que falaremos máis adiante e na liña de traballo do libro *Violencia de xénero. Investigacións sobre quen, por que e como superala* (Oliver e Valls 2004).

acoso e a intimidación sexuais no traballo, en institucións educacionais e noutros lugares, a trata de mulleres e a prostitución forzada;

- c) A violencia física, sexual e psicolóxica perpetrada ou tolerada polo Estado, onde sexa que ocorra.

É importante destacar que nesta definición, a violencia contra as mulleres non se equipara coa violencia doméstica, aínda que esta última sexa a que máis aparece nos medios de comunicación.

No noso país, como en moitos outros, a loita contra a violencia de xénero pasou do privado ao público a través de anos de loita feminista. Proba diso é a Lei de Protección Integral contra a Violencia de Xénero de 2004 e a máis recente, deste mesmo ano 2007, Lei para a igualdade efectiva de mulleres e homes² na que tamén se inclúen diversos artigos relativos ao acoso sexual (artigo 7)³, a igualdade no ám-

2. Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres. BOE 71, de 23 de marzo de 2007.

3. Artigo 7. Acoso sexual e acoso por razón de sexo.

1. Sen prexuízo do establecido no Código Penal, aos efectos desta Lei constitúe acoso sexual calquera comportamento, verbal ou físico, de natureza sexual que teña o propósito ou produza o efecto de atentar contra a dignidade dunha persoa, en particular cando se crea unha contorna intimidatoria, degradante ou ofensiva.

2. Constitúe acoso por razón de sexo calquera comportamento realizado en función do sexo dunha persoa, co propósito ou o efecto de atentar contra a súa dignidade e de crear unha contorna intimidatoria, degradante ou ofensiva.

3. Consideraranse en todo caso discriminatorios o acoso sexual e o acoso por razón de sexo.

4. O condicionamiento dun dereito ou dunha expectativa de dereito á aceptación dunha situación constitutiva de acoso sexual ou de acoso por razón de sexo considerárase tamén acto de discriminación por razón de sexo.

bito da educación superior (artigo 25)⁴, as medidas para previr o acoso e os protocolos de actuación fronte ao mesmo, entre outros moitos puntos interesantes. Habémonos de aledar destes avances xa que son pasos para erradicar a violencia de xénero.

Pasaron moitos anos desde as Xornadas Feministas de 1976 en Barcelona ata as actuais leis e ata o coñecemento que temos da situación das mulleres. Agora sabemos que, contra o que pensabamos algunhas no 1976, a violencia contra as mulleres non distingue clases sociais, profesións nin estudos e non é nin moito menos algo que se limite a mulleres maiores, sen estudos, amas de casa, etc. A enquisa do Instituto de la Mujer (2000) mostraba claramente a extensión do problema no Estado español.

Se a violencia de xénero é un tema estudado de modo xeral, en especial a violencia no ámbito familiar e de parella, con todo, hai outros aspectos como a violencia no traballo, na rúa, nas citas, nas institucións, que están menos investigados, aínda que empezamos a ter datos para poder afirmar que esta se dá en todos eses ámbitos.

En canto á violencia de xénero nas universidades, o tema é novo no noso país e aínda moi pouco estudado en Europa. Pola contra, atopámonos que en Estados Unidos hai investigacións importantes desde fai máis de vinte anos. Por exemplo, o libro *Lecherous Professor. Sexual Harassment on Campus*, de Billie Wright Dziech e Linda Weinerde é de 1984 (Wright e Weinwerde 1984). As investigacións demostrannos que existe violencia de xénero na Universidade como no resto da so-

4. Artigo 25. A igualdade no ámbito da educación superior.

1. No ámbito da educación superior, as Administracións públicas no exercicio das súas respectivas competencias fomentarán o ensino e a investigación sobre o significado e alcance da igualdade entre mulleres e homes.
2. En particular, e con tal finalidade, as Administracións públicas promoverán:
  - a) A inclusión, nos plans de estudo en que proceda, de ensinso en materia de igualdade entre mulleres e homes.
  - b) A creación de posgraos específicos.
  - c) A realización de estudos e investigacións especializadas na materia.

cidade, por iso é importante analizar a situación nas nosas universidades para propoñer medidas para afrontar este problema.

Para acadar unha prevención da violencia de xénero e avanzar é necesario basearnos nos coñecementos científicos acumulados en diferentes partes do mundo.

ALGÚNS DATOS DE INVESTIGACIÓNS SOBRE VIOLENCIA DE XÉNERO NAS UNIVERSIDADES

Antes de entrar no ámbito concreto das universidades, expoñeremos uns datos máis xerais sobre a violencia exercida contra as mulleres en diversos países, empezando por Estados Unidos.

En 1980, Straus (Straus, Gelles e Steinmetz, 1980) publicou os resultados da súa coñecida enquisa, dos que se desprendía que ao redor dun 12 por cento das mulleres sufrira algún tipo de violencia os doce meses anteriores á enquisa (realizada en 1975). Dez anos máis tarde, levouse a cabo o mesmo estudo (Straus e Gelles, 1986) cuns resultados semellantes: a violencia mantíñase nuns parámetros moi similares (11,3 por cento). A enquisa de 1975 fixo saír á luz pública un problema que moitas sociedades, por non dicir todas, mantiñan escondido no ámbito do privado. A partir de aí as investigacións sobre a violencia contra as mulleres —especialmente no ámbito familiar— multiplicáronse en diversos países. Ben é verdade que se ten achacado a Straus que non investiga todos os aspectos da violencia exercida sobre as mulleres, pero iso non desmerece o seu labor, que continúa na actualidade.

Polo que fai á violencia contra as mulleres en xeral, por exemplo, destaca o traballo de Tjaden e Thoennes (2000). Estas investigadoras a través dunha enquisa nacional (a 8.000 mulleres e 8.006 homes) realizada entre 1995 e 1996, en EUA, mostraron que un 25 por cento das mulleres foran agredidas ao longo da súa vida. Con todo, só se denunciaron unha quinta parte das violacións e unha cuarta parte dos ataques físicos. Este feito interpretábase como a expresión da gran desconfianza das mulleres cara ao sistema xudicial.

En Canadá, a Enquête Sociale Générale (Les Ministres Responsables 2002) atopou como factores de risco significativo, por unha banda, ser muller nova: o 18 por cento das mozas menores de 25 anos fora obxecto dalgunha agresión sexual; doutra banda tamén era un factor de risco vivir en parella sen estar casada: o 19 por cento das mulleres nesa situación foran agredidas.

En Europa destaca o caso de Francia e o estudo *Les violences envers les femmes en France* (Jaspard et a o., 2003). Realizáronse entrevistas persoais a 6.970 mulleres e estudáronse pormenorizadamente todos os aspectos da violencia contra as mulleres, no ámbito da parella e a familia, o traballo, os espazos públicos, o teléfono ou a correspondencia. Un dato inicial que mostra a gravidade do problema: ao longo da vida, sufriron violencia sexual o 11 por cento das mulleres e violencia física o 17 por cento en xeral e o 2 por cento máis de 10 veces na súa vida.

Resumindo moito o conxunto dos datos do estudo francés, indícase que no ano anterior á enquisa, o 2,5 por cento das mulleres sufriran agresións físicas por parte da súa parella. No caso de mulleres sen parella naquel momento, a porcentaxe elevábase a 10,9 por cento. Na familia e entre as persoas próximas, os datos eran inferiores (1,8 por cento) e tiñan a tendencia a diminuír coa idade das mulleres (do 4 por cento aos 20-24 anos, ao 0,9 por cento para as maiores de 45 anos). No ámbito laboral o 16,7 por cento das mulleres padecía agresións psicolóxicas, o 8,5 por cento agresións verbais, o 0,6 violencia física e, finalmente as agresións sexuais eran sufridas polo 1,9 por cento das mulleres.

É importante facer notar que, na enquisa francesa e en contra do que ás veces se supón, a proporción de agresións sexuais é maior canto máis altos son os estudos e a situación laboral das mulleres: as que teñen profesións liberais sofren agresións nun 10 por cento, contra a media indicada de 1,9 por cento. Isto significa que contornas que normalmente son consideradas máis respetuosas e nas que as mulleres con estudos desenvolveron unha maior presenza pública son precisamente aquelas nas que laboralmente se dan máis agresións.

O Eurobarómetro (Comisión Europea 1999) dedicado á investigación sobre a violencia de xénero, mostra que, malia todos estes datos,

o 64,2 por cento da poboación europea considera que unha das causas da violencia de xénero é a predisposición xenética, o que implicaría practicamente a imposibilidade de loitar contra a violencia de xénero.

En 2004 Kury, Oberfell-Fuchs e Woessner publicaron unha revisión dun amplo conxunto de investigacións realizadas en diferentes países europeos sobre a violencia contra as mulleres. Entre as súas conclusións podemos destacar que, contrariamente ao que habitualmente se cre, son as mozas as que sofren máis ataques e non as mulleres de máis idade. Finalmente, e enlazando xa co mundo universitario, segundo as diferentes investigacións, atoparon que as estudantes universitarias son obxecto de violencia nunha proporción que oscila entre o 12,5 por cento e 28 por cento.

INVESTIGACIÓNS SOBRE PERSOAS UNIVERSITARIAS

Os datos de moi diversas investigacións internacionais indican que a violencia de xénero tamén é un fenómeno que se dá no ámbito universitario. Unha das investigacións máis amplas que se están levando a cabo para coñecer a violencia de xénero nas universidades é The International Dating Violence Study (Straus 2004). Desenvólvese en 31 universidades de diferentes países e grupos culturais e con máis de oito mil estudantes. Entre os datos que se presentaron xa, podemos destacar dous aspectos: un 29 por cento de estudantes cometera agresións nas súas relacións os 12 meses anteriores, e as agresións físicas graves chegaban a un 9,4 por cento. Doutra banda, ata un 42 por cento cría aceptable que un marido dese unha bofetada á súa parella.

É interesante tamén comentar algunhas investigacións relacionadas coas citas entre estudantes. James, West, Deters e Armijo (2000) atoparon que un 25 por cento de adolescentes sufría abusos psicolóxicos ou físicos nas súas citas. Ademais, sucedía que aquelas mozas que padeceran agresións no instituto corrían máis risco de sufrilas tamén no primeiro ano de universidade e así sucesivamente. Tamén atoparon que a posibilidade de ser vítima na mocidade ten que ver máis cunhas

relacións violentas na adolescencia que con experimentar malos tratos na infancia. É dicir, que a primeira aprendizaxe amorosa ten unha gran influencia nas seguintes relacións.

Nun estudo de Gross, A. et a o. (2006) sobre 903 mulleres estudantes universitarias, acharon que ata o 27 por cento sufrira algún tipo de abuso ou situación non desexada, (desde bicos ou caricias ata relacións sexuais) desde o momento en que se matricularon na universidade. Con todo, das 246 mulleres agredidas, soamente 4 explicaran os feitos á policía.

Finalmente, Rosen e Bezold (1996) pescudaron que un 30 por cento das estudantes interpretaba a violencia como un sinal de amor.

Aínda que este é só un repaso moi breve a diversas investigacións, os datos deixan ver a existencia de violencia contra as mulleres nas universidades como un feito habitual desgraciadamente.

Tamén podemos dicir que na adolescencia e na mocidade estanse dando casos dunha violencia ligada á primeira aprendizaxe do amor e o sexo que inflúe de xeito poderoso na posterior violencia e que esta ás veces é interpretada dun xeito totalmente oposto, como sinal de amor. Faise preciso crear unha socialización preventiva da violencia contra as mulleres que marque a oposición entre amor e violencia, entre sexo e violencia para non aceptar ningún tipo de malos tratos no presente ou no futuro. Neste sentido, o libro de Jesús Gómez (Gómez 2004) *El amor en la sociedad del riesgo* propón unha serie de ideas moi interesantes para superar a violencia e crear relacións baseadas tanto na razón como na paixón.

O PROXECTO DE INVESTIGACIÓN I+D. VIOLENCIA DE XÉNERO NAS UNIVERSIDADES ESPAÑOLAS

Malia que España é pionera na implementación de medidas integrais para previr e superar esta problemática, non coñecemos que existan investigacións específicas sobre a violencia de xénero no ámbito universitario español, a diferenza de países como Estados Unidos ou Canadá que si analizaron a violencia de xénero no contexto universitario.

Na actualidade, estase realizando o proxecto de investigación *Violencia de género en las Universidades Españolas*, que forma parte do Plan Nacional de I+D 2004-2007, a través do Instituto de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales . Nel participan 15 investigadores das Universidades de Barcelona, Sevilla, País Vasco, Murcia, Jaime I de Castelló, Lleida e Valladolid. O seu período de execución é entre o 2006 e 2009.

O obxectivo desta investigación é estudar a presenza de violencia de xénero no contexto universitario español e identificar medidas que poidan contribuír a superala. Trátase sobre todo de realizar propostas de medidas contra a violencia de xénero, dirixidas ás universidades españolas. Para isto, a investigación estuda a presenza de violencia de xénero en diferentes universidades españolas e analiza que medidas se están a implementar, tanto a nivel internacional como no noso país contra a violencia de xénero no contexto universitario. Para alcanzar estes obxectivos establécense os seguintes obxectivos concretos que responden ás diferentes fases do proxecto:

— Revisar as investigacións internacionais e nacionais sobre violencia de xénero na Universidade, facendo fincapé naquelas que a analizan a través de enquisas.

— Analizar a existencia de violencia de xénero en diferentes universidades españolas e como se trata, a partir da obtención de datos estatísticos. Para a obtención destes datos, realizarase un traballo empírico cuantitativo aplicando unha enquisa a poboación estudante universitaria de diferentes universidades.

— Recompilar medidas que están tomando as universidades a escala internacional e en España para tratar a violencia de xénero no ámbito universitario.

— Analizar a valoración e percepción sobre as medidas dirixidas á prevención e resolución de violencia de xénero na Universidade a través da análise do traballo de campo cualitativo con persoas da comunidade universitaria. Partindo dos resultados obtidos na investigación, realizaranse relatos de vida con alumnado, profesorado e PAS de diferentes universidades.

— Realizar propostas de medidas a implementar polas universidades españolas dirixidas a previr, resolver e combater a violencia de xénero no contexto universitario.

— Difundir e transferir os resultados da investigación, especialmente ás universidades españolas.

O proxecto realízase en seis fases. Na primeira, o estado da cuestión, xa se analizaron máis de 180 investigacións internacionais sobre violencia de xénero nas universidades, seguindo criterios de cientificidade e exhaustividade, a partir das bases de datos máis recoñecidas internacionalmente (ERIC, SOCIOFILE), publicacións periódicas de maior impacto científico internacional (Journal Citation Reports. Social Science Edition/ISI) e outros proxectos I+D españois.

Unha segunda fase consiste no traballo empírico-analítico, no que se está pasando un cuestionario a 900 estudantes universitarios sobre violencia de xénero, para poder recoñecer de modo detallado a situación en relación con esta problemática nas universidades. Interéanos especialmente coñecer en primeiro lugar se existe violencia de xénero nas nosas universidades, que entenden as persoas universitarias por violencia de xénero, como a perciben e en que circunstancias e con que frecuencia se dá.

Unha fase posterior será realizar un traballo documental de procura e análise sobre as medidas de prevención e resolución da violencia de xénero nas universidades a escala internacional. Dado que noutros países avanzouse xa nesta dirección, é importante analizar as súas propostas e os resultados que obtiveron para poder facer propostas baseadas na súa experiencia.

A partir destas propostas, realizarase un traballo cualitativo realizando uns relatos comunicativos de vida cotiá con profesorado, persoal de administración e servizos e con estudantes. Trátase de valorar e analizar conxuntamente as propostas de acción e as medidas a tomar para poder ver a súa utilidade social. Isto permitiranos mellorar e adecuar as propostas de acción que se recollerán na seguinte fase na que se redactará unha guía de propostas de prevención e superación da vio-

lencia de xénero nas universidades españolas. Trátase de poder ofrecer a todos os centros universitarios unha serie de pautas e propostas que faciliten a prevención e as medidas de actuación contra a violencia de xénero neste ámbito.

A última fase consistirá en difundir os resultados a unha gran maioría das universidades españolas. Paralelamente, vanse realizar unhas xornadas de ámbito estatal co mesmo obxectivo.

O impacto a longo prazo desta investigación que nos gustaría conseguir é a posta en marcha de estratexias organizativas iniciadas polas universidades que teñan en conta as conclusións recollidas ao longo da investigación.

Aínda que a nosa investigación está no inicio do seu proceso e por iso non hai aínda resultados publicables, o grupo investigador está traballando e aprendendo permanentemente. Por iso non nos gustaría acabar sen dar algúns exemplos de iniciativas dalgunhas universidades.

ALGÚNS EXEMPLOS NOUTRAS UNIVERSIDADES

Existen xa numerosas iniciativas e experiencias en moitas universidades do mundo que implementan medidas para previr e evitar situacións de violencia de xénero no contexto universitario. Están levando a cabo medidas de prevención e de intervención, partindo de que calquera muller que traballe ou estude no contexto universitario ten o risco de sufrir actos de violencia, promovendo a solidariedade entre mulleres e creando o contexto necesario que garante o apoio á vítima. En España, este tipo de medidas son practicamente inexistentes e é necesario desenvolverlas para que os actos de violencia de xénero se poidan combater.

Un exemplo é unha investigación nacional desenvolvida pola Asociación Americana de Mulleres Universitarias (AAUW 2006) sobre estudantes universitarios/as e as súas experiencias de acoso sexual nos campus. Esta asociación leva investigando sobre acoso sexual máis de 10 anos nas universidades de Estados Unidos de Norteamérica. Unha

destas investigacións baséase nunha enquisa a 2.036 estudantes, mozos e mozas entre 18 e 24 anos, na que se examinaron as experiencias de acoso sexual nos campus universitarios e o impacto destes incidentes na súa traxectoria educativa na Universidade.

Na enquisa preguntábase aos estudantes os seus comportamentos só no contexto da súa vida universitaria (en clase, o campus, ou en eventos relacionados coa Universidade). As dúas terceiras partes dos estudantes universitarios afirmaban ser acosados sexualmente no campus. Acoso sexual (todos tipos) o 62 por cento; acoso sen contacto o 60 por cento (acoso sen contacto inclúe bromas sexuais, comentarios, xestos, ou miradas; insultos homófobos ou exhibicións) e acoso con contacto o 32 por cento (acoso con contacto inclúe ser tocado ou collido de forma sexual, bicos forzados ou outros actos sexuais forzados), tanto en homes como en mulleres.

Outros datos que aportan son que o acoso sexual prodúcese en todo o campus, que un 39 por cento das vítimas do acoso di que o foron nos dormitorios ou residencias de estudantes, un 37 por cento que foron acosados na área exterior do propio campus, un 24 por cento di que o foron en áreas comúns dos edificios do campus e finalmente un 20 por cento afirma que foron acosados en clases ou bibliotecas.

Polo que respecta aos acosadores, tenden a pensar que os seus comportamentos son divertidos: pensei que era divertido (59 por cento), que a outra persoa quería (32 por cento), que é parte da vida universitaria (30 por cento), quería unha cita coa persoa (17 por cento) e os meus amigos empuxáronme a facelo (10 por cento).

Preguntados sobre as medidas que hai nas universidades, os estudantes afirman que as políticas e prospectos son habituais, pero non suficientes. O 79 por cento dos estudantes di que a súa universidade dispón dunha política sobre acoso sexual, o 60 por cento din que no campus hai dispoñibles dípticos, prospectos e outros materiais escritos e o 57 por cento afirma que lles gustaría que a súa escola ofrecese un método confidencial baseado na web, para presentar queixas ou denuncias de acoso.

A partir deste estudo, a Asociación Americana de Mulleres Universitarias (AAUW) ten promovido unha nova iniciativa, "Construíndo un Campus Libre de Acoso", para combater o sexismo e o acoso sexual no campus. Estanse a levar a cabo proxectos concretos de acción en once campus no país.

Na Universidade de California, Davis, promóvense diferentes campañas, por exemplo o programa "Voices not victims" (Voces, non vítimas, <http://voicesnotvictims.org/>) Entre as súas diferentes actuacións difunden un cartel onde sae unha moza cunha camiseta que di: "QUERO ACCIÓN, cando se trata de previr a violencia de xénero", e no cartel tamén presenta uns slogans:

Non estas soamente contra a violencia, axuda a previla. Denunciando os comentarios sexistas e ofrecendo axuda á muller que está sendo acosada. Ti tes o poder de marcar a diferenza.

O Programa parte do impacto que o acoso sexual e outros incidentes relacionados teñen no ambiente do campus. O seu obxectivo principal é eliminar todas as formas de violencia no interior do campus, e asegurar que os servizos de apoio están dispoñibles. Realízanse actividades como talleres, clases, consultas, para estudantes. Tamén se ofrece formación aos profesionais da Universidade.

Poderíamos citar algúns outros exemplos. Baste con mencionar a existencia do Office of Sexual Assault Prevention and Response da Universidade de Harvard, con información e apoio as 24 horas, e que edita folletos sobre a violación no campus ou como axudar a unha amiga en situacións de violencia sexual, folletos que se entregan coa matrícula a cada un dos seus alumnos e alumnas. O recoñecemento da posibilidade de agresións sexuais na propia Universidade de modo público, a información xeneralizada e a toma de medidas de axuda ás vítimas a todos os niveis (médico, social, legal) parécennos un exemplo a seguir por parte das nosas universidades.

En todo caso, un primeiro paso para eliminar a violencia contra as mulleres na Universidade é coñecer a situación e, a partir de aí,

tomar medidas para erradicarla. Este é o obxectivo da investigación que presentamos, que sen dúbida compartimos con toda a comunidade universitaria.

BIBLIOGRAFÍA

- AAUW. American Association of University Women. Educational Foundation. 2006. Drawing the Line: Sexual Harassment on Campus. <http://www.aauw.org/research/dtl.cfm>
- Comisión Europea. Dirección General X. 1999. Eurobarometrer 51.0. *Europeans and their views on Domestic violence against women*. Junio 1999.
- Gómez, J. (2004): *El amor en la sociedad del riesgo. Una tentativa educativa*. Barcelona: El Roure.
- Gross, A. M. Winslett, A. Roberts, M. Gohm, C.L. (2006). An Examination of Sexual Violence Against College Women. *Violence Against Women*, Vol. 12, 3, pp. 288-300.
- Instituto de la Mujer. (2000): *La violencia contra las mujeres. Resultados de la macroencuesta*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- James, W. H., West, C., Deters, K.E. e Armijo, E. (2000): Youth 2000. Dating Violence. *Adolescence*, Fall 2000, vol. 35. Issue 139, pp. 455 e seguintes (11 páxs).
- Jaspard *et al.* (2003): *Les violences envers les femmes en France. Une enquête nationale*. París: La Documentation Française.
- Kury, H. Oberfell-Fuchs, J. e Woessner, G. (2004): The Extent of Family Violence in Europe. A comparison of National Surveys. *Violence Against Women*, vol. 10, nº 7, July 2004, pp. 749-769.
- Les Ministres Responsables de la condition féminine à l'échelle fédérale, provinciale et territoriale. (2002): *Evaluation de la violence contre les femmes. Un profil statistique*. 2002. Canadá: Les ministres responsables de la condition féminine à l'échelle fédérale, provinciale et territoriale.
- Oliver E. e Valls R. (2004): *Violencia de género. Investigaciones sobre quiénes, por qué y cómo superarlas*. Barcelona: El Roure.
- ONU. (1993): *Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer*. Resolución de la Asamblea General 48/104 do 20 de decembro de 1993. Asemblea Xeral A/RES/48/104 23 de febreiro de 1994.

- Straus, M. (2004). Prevalence of violence against Dating Partners by Male and Female University Students Worldwide. *Violence Against Women*, vol. 10, 7, July 2004. pp. 790-811.
- Rosen, K. H. e Bezold, A. 1996. Dating violence prevention: A didactic support for young women. *Journal of Conunselling & Development*, 74 (5), pp. 521-526.
- Strauss, M. *et al.* (1980) *Behind closed doors. Violence in the American family*. New York: Doubleday.
- Strauss, M. e Gelles, R. (1986): Societal change and change in family violence from 1975 to 1985 as revealed by two national surveys. *Journal of Marriage and the Family* nº 48, pp. 465-479.
- Tjaden, P. e Thoennes, N. (2000): *Extent, Nature and Consequences of Intimate Partner Violence. Findings from the National Violence Against Women Survey*. National Institute of Justice & Centers for Disease Control and Prevention. NCJ 181867. www.ncjrs.org/pdffiles1/nij/181867.pdf
- Violencia de género en las Universidades Españolas*. Instituto de la Mujer, Ref. 50/05 (2006-2009) Investigadora Principal Dra. Rosa Valls Carol.
- Wright, B. e Weiner L. 1987. *Lecherous Professor. Sexual Harassment on Campus*. University of Illinois Press.